

A Research on the folk tale of Bustan-e- Khayal

Mahboubeh Tabasi¹ | Ahmad Khatami² | Abdolhossein Farzad³

1. Ph.D. Student of Persian Language and Literature, Islamic Azad University, South Tehran Branch, Tehran, Iran.
2. Corresponding Author: Professor of Persian Language and Literature Department, Islamic Azad University, South Tehran Branch, Tehran, Iran, Email: a_khatami@sbu.ac.ir
3. Associate Professor of Persian Language and Literature Department, Islamic Azad University, South Tehran Branch, Tehran, Iran.

Article history: Received 12 August 2021; Received in revised form 20 November 2022; Accepted 29 November 2022

Abstract

Bustan-e- Khayal is one of the most valuable and longest fiction texts in Persian folk literature which was written in the land of India in the style of storytellers in the twelfth century by Mir Mohammad Taqi Jafari Hosseini Ahmadabadi. A story mixed with truth and myth, semi-historical and fiction that so far not corrected and published. This article by research-descriptive method introduces this long Persian story which is based on the history of the Fatimid caliphs of Egypt and the Ismaili Shiites. The findings of the article indicate the empirical confirmation of some of the author's narrations about the Fatimid caliphs are based on historical sources, but in some cases, historical differences were also observed. In the field of story structure, the amazing motifs of magic, sorcery, and fairies with a lot of repetition make the atmosphere of the story very imaginative, and religious motifs play a role in moving the story forward. Linguistically, this story is full of Arabic, Hindi, Turkish and Mongolian words, and the author is well aware of the proverbs and poems of Persian poets. The use of Quranic verses and hadiths can be seen everywhere in this story.

Keywords: Bustan-e- Khayal, the folk tale, Hassani Ahmadabadi Gajarati, India.

1. Introduction

One of the important parts of every nation's culture is folk culture, which through stories, legends, allegories, customs, songs and jokes, folk literature carries the burden of recognition, distinction and commonalities with other nations and tribes for every nation. "Sometimes the study of the surviving works of popular culture is so enlightening about the morals and spiritual condition of the society of its time that no history and sociology book can shed such a light on the social life of that time." (Mahjoub, 2013: 68), for this reason, preserving and reviving the treasure of folk culture and literature is of particular importance. Bostan-e-Khayal is a folk tale that was written in India in the 12th century by one of the Persian writers of this land, which has not been corrected and published until now. This work is considered one of the longest stories in the Persian language according to Herman Ate in his book, *History of Persian Literature* and also Mohammad Jafar Mahjoub in *Folk Literature of Iran*. Little has been said and written about Bostan Khayal. This essay is taken from the doctoral thesis and tries to provide a comprehensive and complete definition of this long story and its features.

The purpose of compiling this article is to publish knowledge of a text that can be a wide encyclopedia of fictional, language and social behavior for thinkers in the field of culture and fiction, religion and culture of the Indian society in the twelfth century and the influence of the Persian language and culture in this society, in this research we want to know: who is the author of the book and in which region was the story written? What are its linguistic, intellectual and literary

characteristics? And what is the style of story-writing or its structural pattern? Is it possible to fill the historical, social and literary gaps by analyzing this story?

1.1. Research Methodology

Our method in this research is analytical-descriptive and based on library sources. The author's own introduction, which is from the manuscripts of Tehran University Library, is one of the important documents of this research, in the biography of the author and the reason for writing this book.

2. Discussion

Two important and valuable sources that have expressed the importance of this story are the *History of Persian Literature* by Herman Ate and the book of Mohammad Jafar Mahjoub, *Iranian Folk Literature*. Among other researches that have been done about this story, we can refer to an article in "Encyclopedia of the Islamic World, Volume 1, 2065" and an article by Hassan Zulfiqari in the Encyclopaedia of Iranian People's Culture, Encyclopaedia Center, under the title Bostan-e-Khayal and an article by Taheri Orvand, Safi Allah. Niazi, Shahrzad. Khorasani, Mahbubeh, the theme and function of scattered poems in Persian folk tales; Case study: The story of Bustan-e- Khayal. did Recently, a summary of the summary of this story with the correction and introduction of Seyyed Kamal Haj-Sidjavadi was published in 1392, which is based on the lithographic version of 1390 Lunar Bombay by Mirza Mohammad Malik Shirazi. (Jaafari Hosseini Ahmadabadi, 1392: 18) Our research is that the introduction of the author and the text of the story based on the four manuscripts that we have mentioned in the sources is the main source in this research.

3.conclusion

Bostan-e-Khayal by Mir Mohammad Taghi Jafari Hosseini Ahmadabadi was written in 1155-1169 AH. Q is one of the longest fiction texts of Persian folk literature written in India. A mixed story of truth and legend, semi-historical and fictional, which has not been corrected and published so far. Our achievement from this research is that: the foundation of this legend is the history of the Fatimid caliphs of Egypt and the Ismaili Shia, and it begins based on historical events and real heroes. Attributing unnatural deeds and imaginary events to real heroes to make these heroes look holy. It shows the author's preference and prejudice towards this sect and the influence of these ideas and thoughts in his society. The findings of the article show the empirical confirmation of some stories about the Fatimid caliphs based on historical sources. The author's introduction to the story to some extent outlines the literary atmosphere of this period in India. In the field of story structure, the amazing motifs of spells, magic, jinn, and fairies have made the atmosphere of the story very imaginative, and religious motifs play a role in the forward movement of the story. This long legend is full of compounds and words that seem to have entered the Persian language from outside of Iran and have somehow contributed to the enrichment of this language. The high frequency of using Urdu and Hindi words and terms, referring to Indian customs and rituals in this story can be a benchmark for the influence of these two cultures in this historical period. The text is full of verses of great poets of Persian literature and sometimes Arabic verses, which show the author's literary knowledge of Iran's past literature and his attachment to it. All in all, this fictional text can be a vast encyclopedia of fictional, linguistic and social, religious and cultural behaviors of the Indian society in the twelfth century and the influence of the Persian language and culture in this society for the thinkers in the field of culture and fictional literature. On the one hand, it becomes a ground for research and analysis by researchers in the field of fiction and legend, and on the other hand, it is emphasized that during the decline of Persian prose, writing such a story and text in Ahmedabad, Gujarat, in the heart of India, is a source of wonder and a sign of the influence and popularity of the Persian language in It has been the Indian subcontinent.

4. References

- Ateh, H. (2536). **History of Persian literature**. Translated by Dr. Rezazadeh Shafaq. Tehran. Book Translation and Publishing Company.
- Bahar, M. T. (1997). **Stylistics**. Volume 3. Tehran. Majid Publications.
- Daftari, F. (2018). **Ismaili history and traditions**. Translated by Fereydoun Badrah. Tehran. Farzan.
- Encyclopedia of the Islamic World**. Islamic Encyclopedia Foundation.
- Forouzanfar, Badi'a al-Zaman. (2007). **Kojasteh**.

- Hallister, J. N. (1995). **Shiism in India**. Translated by Azarmidakht Shaykh Faridani. University Publishing Center.
- Hedayat, S. (2016). **the folk culture of the Iranian people**. Cheshmeh Publishing.
- Jafari Hosseini Ahammadabadi, M. M. T. (1185). **Manuscript**. Badlian Library of England. Corps number. Or. D.9-23
- Jafari Hosseini Ahammadabadi, M. M. T. (1203). **Bustan-e-Khayal**. Manuscript. University of Tehran. No. 1/3865 -F
- Jafari Hosseini Ahammadabadi, M. M. T. (12th century) **Moaznameh**. Manuscript. Parliament. No. 3974
- Jafari Hosseini Ahammadabadi, M. M. T. (2013). **Khayal Park**. Correction and introduction: Seyed Kamal Haj Seyed Javadi. Tehran. Art Research Institute.
- Mahjoub, J. (2014). **Iranian Folk Literature**. Tehran.
- Mira Abdini, H. (2012). **History of Iranian fiction literature**, first edition, Tehran: Sokhan
- Mohaghegh, M. (2012). **Ismailiyah**. Tehran. Myths.
- Monzavi, A. (1986). **Joint List of Persian Manuscripts of Pakistan**. Volume VI. Stories. Iran-Pakistan Persian Research Center Islamabad.
- Moradgholi, S., Okhti, Z. (2021). Reflection of Iranian culture and ideas in Diwan Binesh Kashiri, **Subcontinent Researches**, 13(41): 266-251.
- Naseri Taheri, A. (1999). **The Role of the Ismailis in the Crusades**. Tehran. Phoenix.
- Rahimi, Sh., Yousefi, H., Moradi, A. (2022). Reflection of cultural customs and traditions in Belgrade Azad Ghazalyat, **Subcontinent Researches**, 14(42): 121-146.
- Saba, M. M. (1964). **Tazkereh Rooz Roshan**. Tehran. Humanity.
- Safa, Z. (1993). **History of literature in Iran**. Volume 5. Tehran. Ferdows.
- Taheri Orvand, S., Niazi, Sh., Khorasani, M. (2019). the theme and function of scattered poems in Persian folk tales; Case study: The story of Bustan-e- Khayal, **Journal of Popular Culture and Literature**, 8(35): 225-250.

Cite this article Tabasi, M., Khatami, A. and Farzad, A. H. (2024). A Research on the folk tale of Bustan-e-Khayal. *Journal of Subcontinent Researches*, 16(46), 119-134. [DOI: 10.22111/jsr.2022.39527.2193](https://doi.org/10.22111/jsr.2022.39527.2193)

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
 رتال جامع علوم انسانی

پژوهشی در داستان عامیانه بوستان خیال

محبوبه طبسی^۱ | احمد خاتمی^۲ | عبدالحسین فرزاد^۳

۱. دانشجوی دکتری گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران جنوب، تهران، ایران
۲. نویسنده مسئول: استاد گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران جنوب، تهران، ایران، ایمیل: a.khatami@sbu.ac.ir
۳. دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران جنوب، تهران، ایران.

چکیده

بوستان خیال یکی از ارزشمندترین و بلندترین متون داستانی ادبیات عامیانه فارسی است که در سرزمین هند به سبک داستان‌های نقالان در قرن دوازدهم، به دست میرمحمدتقی جعفری حسینی احمدآبادی نوشته شده است. داستانی آمیخته از حقیقت و افسانه، نیمه تاریخی و تخیلی که تاکنون تصحیح و چاپ نشده است. این مقاله به روش تحلیلی-توصیفی به معرفی این داستان بلند فارسی که بنای آن بر تاریخ خلفای فاطمی مصر و شیعه اسماعیلی است می‌پردازد. یافته‌های مقاله بیانگر تصدیق تاریخی برخی از روایت‌های نویسنده درباره خلفای فاطمی است، اما در مواردی تفاوت‌هایی با گزارش‌های تاریخی نیز مشاهده می‌شود. درحوزه ساختار داستان بن‌مایه‌های شگفت‌انگیز طلسم، جادو و جن و پری با تکرار شونده‌گی بسیار، فضای داستان را بسیار خیال‌انگیز کرده است و بن‌مایه‌های دینی در حرکت رو به جلوی داستان نقش دارند. از نظر زبانی، داستان مملو از واژه‌های عربی، هندی، اردو، ترکی و مغولی است و نویسنده آگاهی خوبی از ضرب‌المثل‌ها و اشعار شاعران فارسی دارد. استفاده از آیات قرآن و احادیث در جای‌جای این داستان به چشم می‌خورد.

واژه‌های کلیدی: بوستان خیال، داستان عامیانه، احمدآبادی گجراتی، هند

۱- مقدمه

یکی از بخش‌های مهم فرهنگ هر ملت، فرهنگ عامیانه است که ادبیات عامیانه در خلال افسانه‌ها، تمثیلات، آداب و رسوم، ترانه‌ها و لطیفه‌ها و... بار شناخت، تمایز و اشتراکات آن را با ملل و اقوام دیگر برای هر ملتی بر دوش می‌کشد. «گاهی مطالعه آثار بازمانده فرهنگ عامه چنان روشنگر اخلاق و وضع روحی جامعه عصر خویش است که هیچ کتاب تاریخ و جامعه‌شناسی نمی‌تواند چنین پرتوی به زندگی اجتماعی آن روزگار بيفکند» (محبوب، ۱۳۹۳: ۶۸)؛ به همین دلیل حفظ و احیای گنجینه فرهنگ و ادب عامیانه از اهمیت خاصی برخوردار است. داستان عامیانه بوستان خیال، در قرن دوازدهم در سرزمین هند به دست یکی از پارسی‌نویسان این سرزمین نوشته شده و تاکنون تصحیح و چاپ نشده است. این اثر به استناد گفته هرمان اته در کتاب «تاریخ ادبیات فارسی» و نیز محمدجعفر محبوب در کتاب «ادبیات عامیانه ایران»، یکی از بلندترین داستان‌های زبان

فارسی به‌شمار می‌آید و جای آن در ادبیات عامه و پژوهش‌های مربوط به آن بسیار خالی است. این جستار، برگرفته از رساله دکتری است و سعی دارد تعریف جامع و کاملی از این داستان بلند و ویژگی‌های آن ارائه دهد.

۱-۱- هدف و پرسش‌های تحقیق

هدف از نگارش این مقاله، نشر آگاهی از متنی است که می‌تواند برای اندیشمندان حوزه فرهنگ و ادبیات داستانی، دایرة‌المعارفی وسیع از بن‌مایه‌های داستانی، زبانی و رفتارهای اجتماعی، دینی، فرهنگی جامعه هند در قرن دوازده و نفوذ زبان و فرهنگ فارسی در این جامعه باشد. در این پژوهش برآنیم تا بدانیم: نویسنده کتاب کیست و داستان در کدام منطقه نوشته شده است؟ ویژگی‌های زبانی، فکری و ادبی و شیوه داستان‌نویسی یا الگوی ساختاری آن چگونه است؟ روایت داستانی نویسنده از فرقه مذهبی-سیاسی اسماعیلیه تا چه اندازه با پژوهش‌های تاریخی درباره این فرقه و فاطمیان نزدیک است؟

۱-۲- روش تفصیلی تحقیق

شیوه ما در این پژوهش، تحلیلی-توصیفی و مبتنی بر منابع کتابخانه‌ای است. مقدمه خود نویسنده که از نسخ خطی کتابخانه دانشگاه تهران است، یکی از مستندات مهم این پژوهش، در شرح حال نویسنده و سبب تألیف داستان است.

۱-۳- پیشینه تحقیق

دو منبع مهم و ارزشمندی که اهمیت این داستان را بیان کرده‌اند، کتاب «تاریخ ادبیات فارسی» از هرمان اته و کتاب «ادبیات عامیانه ایران» از محمدجعفر محجوب است. از پژوهش‌های دیگر درباره این داستان می‌توان به مقاله‌ای در «دانشنامه جهان اسلام، ج ۱: ۲۰۶۵»، مقاله‌ای از حسن ذوالفقاری در «دانشنامه فرهنگ مردم ایران»، با عنوان «بوستان خیال» و مقاله‌ای با عنوان «موضوع و کارکرد اشعار پراکنده در داستان‌های عامه فارسی؛ مطالعه موردی: داستان بوستان خیال» از صفی‌اله طاهری‌اوروند و همکاران اشاره کرد. به‌تازگی خلاصه‌ای از خلاصه این داستان با تصحیح و مقدمه سید کمال حاج‌سیدجوادی در سال ۱۳۹۲ به چاپ رسیده که اساس آن نسخه چاپ سنگی ۱۳۹۰ قمری بمبئی از میرزا محمدملک شیرازی است (جعفری حسینی احمدآبادی، ۱۳۹۲: هجده). از مزیت‌های پژوهش ما این است که مقدمه نویسنده و متن داستان براساس چهار نسخه خطی که در منابع از آن‌ها نام برده‌ایم، منبع اصلی در این پژوهش است.

۲- قصه‌های عامیانه نمودی از هنر و فرهنگ عوام

هنر و ادبیات توده از مؤلفه‌های اساسی ظهور و بروز فرهنگ‌ها، تمدن‌ها و نیز به‌منزله مصالح اولیه بهترین شاهکارهای بشری است و ادبیات عامیانه ریشه‌ای بسیار کهن در تاریخ زندگی اجتماعی یک قوم دارد که می‌تواند بیش از سایر متون ادبی راه را برای دستیابی به اطلاعات مهم فرهنگی، اجتماعی و مردم‌شناسی آن قوم هموار کند و گاهی حاوی اشارات و اطلاعات تاریخی نیز است (هدایت، ۱۳۹۵: ۲۳۵). از نمودهای ادبیات عامیانه، قصه‌ها و داستان‌ها هستند که زندگی اجتماعی، فرهنگی و تحولات تاریخی انسان‌ها را در طول زمان‌های متوالی منعکس می‌کنند و گنجینه‌ای غنی از لغات و ترکیبات زبانی به‌شمار می‌روند که ممکن است با گذشت زمان فراموش شده باشند. میرعابدینی بر این نظر است که قصه‌های بلند منشور عامیانه در شکل‌گیری شگردهای رمان‌نویسی فارسی و رواج یا انحطاط آن نقش دارند؛ اما در نظام ادبی کلاسیک ایران جدی گرفته نشدند و بسیاری از آن‌ها فراموش شدند (میرعابدینی، ۱۳۹۲: ۲۲-۲۱). پدیدآورندگان این گونه آثار می‌خواستند مخاطبان خود از عامه مردم را سرگرم کنند و در عین حال مجموعه‌ای از ارزش‌های پسنديده اخلاقی و فرهنگی را به آنان آموزش دهند (همان: ۲۸).

ساختار قصه‌های عامیانه ساده و ابتدایی و زبان آن‌ها به زبان محاوره و مردم عامی نزدیک است؛ زیرا مخاطبان آن‌ها مردمان بی‌سواد و عامی بودند که همیشه از طریق نقل‌الان و قصه‌گویان با این روایات آشنا می‌شدند. «نثر عوام همیشه جنبه

عاطفی و تخیلی دارد... و داستان‌سرا همواره اولین منظورش سرگرم کردن، به هیجان آوردن و به شگفت‌افکنندن خواننده و شنونده است» (محبوب، ۱۳۹۳: ۵۰). احمدآبادی در مقدمه یکی از جلد‌های داستان بوستان خیال همین تعریف را از قصه یا افسانه ارائه می‌دهد:

«و طایفه‌ای به استماع قصص عشق دیگران تفرج مزاج می‌فرمایند و از راست و دروغ فرق ننموده، داستان‌ها می‌سرایند. هر چند که دروغ بی‌فروغ باطل و نارواست... ولیکن پیش ابنای زمان در بعضی جاها خوش‌نماست، بلکه طرب‌افزاست، علی‌الخصوص به سبب اظهار حدیث عشق. بیت: دو دروغ است که مستحسن دوران شده است/ آن یکی شعر بود وان دگری افسانه» (جعفری حسینی احمدآبادی، ۱۳۹۲: ۴).

در ادامه او بر این نظر است که: «شعر و افسانه از راستی بهره ندارند و غیر از دروغ حرفی بر روی کار نمی‌آورند؛ اما این هر دو جنس گرانبها دست‌مایه محافل و مجالس یاران و منظور طبع اهل زمان گشته است و نیز ضروری در هیچ اموری از آن عاید نمی‌شود و هیچ نقصانی به بنی‌نوع انسانی نمی‌رسد، بلکه شکفتگی دل دوستان و مستمعان می‌گردد» (همان: ۳-۴). احمدآبادی در این عبارات به دو ویژگی اصلی افسانه یا قصه اشاره دارد: تخیلی و غیرواقعی بودن و سرگرم‌کننده و فانتزی بودن برای اهل زمانه یعنی عامه مردم (همان).

۳- داستان‌سرایی در ایران و هند (نیمه قرن نهم تا میانه سده دوازدهم)

ارتباط فرهنگی میان هند و ایران از آغاز شکل‌گیری جامعه آن‌ها به‌عنوان دو حوزه تمدن تاکنون همواره جریان داشته است. رحیمی و همکاران به نقل از نهرو می‌نویسند: «در میان مردمان و نژادهای بسیار که با زندگی و فرهنگ هند تماس پیدا کرده و در آن نفوذ داشته‌اند، قدیمی‌ترین و مداوم‌ترین‌شان ایرانی‌ها بوده‌اند» (رحیمی و همکاران، ۱۴۰۱: ۱۲۸). ترجمه‌های متقابل، اشتراکات اسطوره‌ای در اوستا و وداها، رواج اسلام در هند در دوران غزنویان از طریق ایران و به دنبال آن رواج زبان فارسی در آن سرزمین و حضور شاعران و نویسندگان بزرگ فارسی‌گوی در آنجا خود گواهی بر این ادعاست. این ارتباط در دوران صفویه نیز بسیار گسترده شد؛ به‌طوری‌که با آمدن حکومت صفویه و سخت‌گیری‌های مذهبی و حمایت‌نکردن از شعر و داستان و ادب، جامعه فرهنگی و ادبی ایران با مهاجرت گسترده اهل ادب و شعر به سرزمین هند مواجه شد. حکومت‌های هندی با اعقاب ایرانی پذیرای بزرگان ادب ایران شدند. داستان‌نویسی در سال‌های سده دهم و میانه قرن دوازدهم بسیار رواج داشت و در این راه تشویق‌های پادشاهان هند و دکن مایه اصلی پیشرفت بود (به‌نقل از صفا، ۱۳۷۲: ۵/۳، ۱۵۰۲). مهم‌ترین درون‌مایه‌های قصه‌های عامیانه تألیف‌شده در دوره صفویه درون‌مایه‌های دینی، تاریخی، عاشقانه و عیاری است که موضوعات فرعی مانند: موجودات مافوق طبیعی، گیاهان مقدس، غارها و قلعه‌ها و... بر جذابیت این داستان‌ها می‌افزاید. داستان بوستان خیال نیز یکی از این رمان‌هاست که بعضی از قسمت‌های آن بر مبنای تاریخی بنا نهاده شده است و با خیال‌پروری نویسنده درآمیخته است (همان: ۱۵۱۹).

۴- بحث: داستان بوستان خیال و ویژگی‌های آن

۴-۱- درباره میرمحمدتقی جعفری حسینی و سبب تألیف داستان

یکی از ویژگی‌های داستان‌های عامیانه، ناشناس ماندن مؤلف داستان است؛ زیرا این داستان‌ها در میان مردم پدید می‌آیند و با مردم تکامل می‌یابند، به‌مرور زمان سینه‌به‌سینه نقل می‌شوند و بر اثر گذشت زمان نام مؤلف آن‌ها فراموش می‌شود؛ اما شاید این قاعده کلی در برخی داستان‌ها مصداق نداشته باشد (به‌نقل از محبوب، ۱۳۹۳: ۶۱۷). داستان بوستان خیال نیز از این موارد است که مؤلف آن در مقدمه داستان خود را معرفی می‌کند و در قسمت‌های مختلف داستان با درج نام خود، وسواس خود را

برای حفظ افسانه به نام خویش نشان می‌دهد؛ زیرا به‌طور مکرر در مقدمه از افرادی سخن می‌گوید که قصه دیگران را به نام خود می‌کردند و برای مردم می‌خواندند.

مؤلف بوستان خیال میرمحمدتقی جعفری حسینی، متخلص به خیال و مشهور به خیال احمدآبادی، از شاعران و داستان‌پردازان پارسی‌نویس هند در قرن دوازدهم است. او کتاب خود را در پانزده جلد بزرگ (۱۱۶۹-۱۱۵۵ ه.ق و ۱۷۵۶-۱۷۴۲ م)، در شاه‌جهان‌آباد و مرشدآباد تصنیف کرد. میرمحمدتقی نواده محمد غوث گوالیاری (۹۷۰ م) و شاگرد محمدافضل ثابت‌الله‌آبادی (متوفی ۱۱۵۱ ه.ق) است که شاعر، ادیب، فقیه و از سادات بدخشان بود (دانشنامه جهان اسلام، ج ۱: ۲۰۶۵). خیال در ملازمت سراج‌الدوله ناظم بنگاله (۱۱۷۰ ه.ق) می‌زیسته، در سال ۱۱۷۳ ه.ق درگذشته است (صبا، ۱۳۴۳: ۲۵۰). منزوی با ذکر نام نویسنده کتاب و تخلص آن به خیال، سال وفات او را ۱۱۷۳ ه.ق نیز نوشته است و او را شاگرد محمدافضل ثابت بدخشانی می‌داند و در ادامه درباره این کتاب چنین می‌نویسد: «... خواجه امان دهلوی سده سیزدهم، برادرزاده غالب دهلوی (م ۱۲۸۵ ه.ق) ... پانزده جلد از این کتاب را در کتابخانه ریاست شهر الور (در هند) دیده و به دستور راجه شیون ... به ترجمه آن‌ها به زبان اردو پرداخته، ولی تنها دو جلد از آن‌ها ترجمه شده است... این خواجه امان نوشته است که خیال، داستان را برای رقاصه‌ای که دوست می‌داشت و چون سر زبان‌ها افتاد، سالار جنگ، نواب اسحاق‌خان خیال را نزد محمد پادشاه (۱۱۳۱ ه.ق) برد و شاه کتابخانه خود را به وی واگذاشت، همراه پانزده کاتب، تا داستان را گسترده بنویسد؛ ولی خیال تنها اسماعیل‌نامه و مهدی‌نامه را نگاشته بود که شاه درمی‌گذرد و خیال دهلوی را رها کرد، به بنگال نزد نواب سراج‌الدوله رفت و در آنجا پانزده جلد داستان خود را در مدت ۱۵ سال نگاشت» (منزوی، ۱۳۶۵: ۱۰۵۳).

هرمان‌آته نیز تألیف این کتاب عجیب مخلوط از حکایات تاریخی و افسانه‌های خارق‌العاده دیوها و پری‌ها را به موجب تقاضای نواب رشیدخان بهادر می‌داند که به همین مناسبت احمدآبادی آن را فرمان رشیدی نامید (آته، ۲۵۳۶: ۲۱۸). در ادامه، مأخذ آنچه به‌طور مستقیم از زبان نویسنده داستان در شرح حال او نقل می‌شود یا نگارندگان به بازنویسی و اختصار آن پرداخته‌اند، نسخه خطی دانشگاه تهران است.

در روزگار مؤلف داستان، احمدآبادی، افسانه و افسانه‌گویی و قصه‌خوانی خواستار و خریدار داشته است. او در مقدمه داستان ضمن معرفی خود، از میل و علاقه‌اش از بدو فطرت به شنیدن حکایات دیرین و افسانه‌های شیرین سخن می‌گوید و با طرح واقعه عاشق‌شدن خود به معشوقه‌اش شدت این شور و شوق را بیشتر ذکر می‌کند و آن را عطیه‌ای غیبی می‌داند که مشوق او برای یافتن حکایات شیرین و تازه بوده است. ترک تحصیل می‌کند و اوقات خود را در قهوه‌خانه‌های هند می‌گذراند؛ جایی که قصه‌گویان و افسانه‌سرایان حضور داشتند (جعفری حسینی، ۱۲۰۳: ۱۲).

احمدآبادی پس از جدایی از معشوقه‌اش، با ترک احمدآباد گجرات، مقارن با سال ششم سلطنت شاه‌جهان، به شاه‌جهان‌آباد می‌رود. در آنجا منصبی حاصل می‌کند و به تحصیل کتب عربی می‌پردازد: «به تحصیل کتب عربیه که میراث آباء و اجداد من بود به سر می‌بردم» (همان) و شرح مطول را نیز می‌آموزد (همان: ۱۳). او با سپری کردن بیشتر وقت خود در قهوه‌خانه‌ها، در همین مکان با قصه‌سرایان و افسانه‌دانان آشنا می‌شود و ادعای بزرگی را مبنی بر خلق افسانه‌ای نو و بلند مطرح می‌کند: «افسانه‌ای درست کنم که سروربخش خاطره‌ها گردد» (همان: ۷). گفتنی است که براساس بحث و جدل‌های میان او و اهل فن قصه‌نویسی در قهوه‌خانه، فن قصه‌گویی در آن زمان در هندوستان، بر شاعری و حتی آموختن علوم دیگر نه تنها ترجیح داشته، بلکه بسیار دشوارتر بوده است. احمدآبادی برای نوشتن این افسانه بلند مصمم می‌شود و با طرح خواب خود در قالب ابیاتی برای نوشتن افسانه‌اش با عقل رایزنی می‌کند:

شبی با خرد مجلس آراستم به حمد خدا زو مدد خواستم

به او گفتم ای جوهر کبریا

درین کار مشکل توأم رهنما

(جعفری حسینی، ۱۲۰۳: ۷)

در اینجا به نظر می‌رسد احمدآبادی با طرح این خواب و رایزنی با عقل به دنبال مجوز و توجیهی برای نوشتن قصه‌اش در روزگاری است که در ایران، حکومت و علمای صفویه داستان‌سرایی و افسانه‌سرایی را گناه می‌دانستند و از آن منع می‌کردند. منشأ این منع و تحریم استناد به حدیثی جعلی منسوب به امام صادق(ع) است که قصه‌گویان را لعنت می‌کند: «سَبَّلَ الصَّادِقُ عَنَ القِصَاصِ أَيْحِلَ السَّمَاعَ لَهُمْ؟ فَقالَ لا وَ قالَ: مَن أَصغى اِلی ناطِقِ فَقَدَ عَبدَهُ فَإِن كانَ النَّاطِقِ عَنَ اللهِ وَ ان كانَ النَّاطِقِ عَنَ ابلیسِ فَقَدَ عَبدَ ابلیسِ» (به‌نقل از صفا، ۱۳۷۲: ۵/۳، ۱۵۱۹-۱۵۰۲).

عقل درخواست نویسنده را چنین پاسخ می‌دهد:

زیبان و دل و طبعت افسانه‌جوی

به من گفت ای مرد بیهوده‌گوی

[زیبان را به شکر آشنا می‌کنی]

چه کردی که حمد خدا می‌کنی

دگر حمد و نعتی بران خواستن

کتابی به افسانه آراستن

نه ترسی مگر از سخن چین عقل...

بسی دور باشد ز آیین عقل

(جعفری حسینی، ۱۲۰۳: ۷)

و تأکید می‌کند که نعت خداوند برای افسانه و دروغ که اساس آن عقلانی نیست و منطقی و مفهوم ندارد، جایز نیست؛ بلکه باید نوشته محترم و محترم باشد که حمد خداوند و نعت رسول آن را مزین کند (همان). احمدآبادی به دنبال توجیه و تأیید عقلانی و دینی برای تصنیف افسانه‌اش است و از نوعی الهام غیبی سخن می‌گوید که مهر تأیید را بر قصه تخیلی خود که طبعاً مملو از خرق عادت و اغراق خواهد بود، بزند. در پاسخ عقل، او حمد خدا را همواره برای هر چیز نیکو می‌داند و با استناد به قول قرآن بر این نظر است که ستایش خداوند راهی برای صافی و پاکی دل و نیت و شستن بدی‌هاست:

که نیکی بدی را ز جا می‌برد

مرا شاهدالقول قرآن بود

(همان)

به نظر می‌رسد به این آیه اشاره داشته باشد که إِنَّ الحَسَناتِ یُذهِبُنَ السَّیئاتِ (سوره هود، آیه ۱۱۴) و در ادامه می‌گوید: «مبنای قصه من حقیقت است»؛ حال آنکه مبنای قصه‌های نظامی، هاتفی و امیرخسرو، تاریخی و واقعی نیست و اگر هم باشد، شهرت آن بسیار کم است. او شهرت قصه‌های هزارویک‌شب و ابن‌حسام (منظور منظومه خاوران‌نامه از ابن‌حسام خوسفی است) را بی‌دلیل و نابجا می‌داند و طلب توبه می‌کند:

نوشته‌تند افسانه‌های جلی

نظامی و خسرو دگر هاتفی

وگر هست از بهر نام اندکیست

که آن قصه هرگز به تاریخ نیست

که می‌خواند هر شب یکی داستان

کجا بود آن قصه‌های زنان

که مشهور گردیده در خاص و عام

چه گویم زتحریر ابن‌حسام

به روز جزا از جزا نگذرد

خدا از گناهان ما بگذرد

(جعفری حسینی، ۱۲۰۳: ۸)

نویسنده در این ابیات، قصه‌ها و تصانیف آن‌ها را نقد می‌کند و بر این نظر است که موضوع قصه‌های آن‌ها یا اصلاً ریشه در تاریخ ندارد یا از شهرت کافی برخوردار نیست؛ حال آنکه در توجیه علت قصه‌پردازی خود متعصبانه می‌گوید: «نیت من از تصنیف افسانه مبارزه با کفار بود و من در این افسانه از آیین و اعتقادات خودم گفتم تا دین را استحکام بخشم و این دروغ من

قطعاً سبب ناخوشی و آزرده‌گی کسی نمی‌شود.» او تأکید دارد که مبنای افسانه‌ها و صدق و واقعیت است که با گزاره‌گویی مزین و شیرین شده است:

دروغم نبخشید به کس ناخوشی
 که در نیستم بود کافرکشی
 بگفتم مگر حرف آیین خویش
 بجستم مگر قوت دین خویش
 (جعفری حسینی، ۱۳۰۳: ۸)

احمدآبادی برای اینکه ثابت کند قصه او مبنایی تاریخی دارد، از معزالدین خلیفه فاطمی و سردار او جوهر سیسیلی چنین یاد می‌کند:

که سلطان معز قاتل مشرکین
 مسخر نموده بسی از زمین
 رفیقش همین جوهر نامور
 که بر دست او بود فتح و ظفر...
 (همان: ۹)

در گزارش‌های تاریخی حضور جوهر، سردار باکفایت فاطمیان، بسیار پررنگ و مؤثر است. در سال ۳۵۸ ه.ق سپاهی به فرماندهی جوهر سیسیلی (صقلی) به دستور خلیفه فاطمی وارد شهر فسطاط پایتخت اخشیدیان مصر می‌شود و نام عباسیان را از منابر مصر می‌اندازد و شهری جدید به نام «المنصوریه» در این ناحیه می‌سازد. جوهر در این شهر یک قصر برای امام فاطمی ابوطاهر اسماعیل، المنصور بالله و یکی برای ولیعهد او معزالدین بنا می‌کند و در ۳۵۹ ه.ق شالوده مسجدالازهر را می‌گذارد. در سال ۳۶۲ ه.ق المعز (معزالدین) در مصر به‌عنوان خلیفه چهارم فاطمیان مستقر می‌شود (دفتری، ۱۳۹۷: ۱۹۹). معزالدین قهرمان اصلی داستان کسی است که دلاوری‌ها و مبارزات دینی او علیه عباسیان و غیرمسلمانان، سلسله فاطمی را در زمان سلطنت او استحکام بخشید. جالب توجه است که جوهر از آغاز تا پایان قصه، رفیق سفر و حضر معزالدین است و با نام جوهر و ابوالحسن از او یاد می‌شود.

احمدآبادی در مرحله نیت نمی‌ماند و کتاب را به چشمداشت پادشاه آخری و دنیوی تألیف می‌کند. هاتف غیبی شکل نوشتار او را نیز به او می‌گوید: ابتدا حمد خداوند و نعت رسول و مدح پادشاه، سپس داستانی از گنج گهر (جعفری حسینی، ۱۳۰۳: ۹). او در تمام مقدمه به شدت از قصه‌سرایان دروغین شکایت دارد و آن‌ها را معرکه‌آریان گزاره‌گو و ناوارد به فن قصه‌گویی می‌داند و حتی آن‌ها را به سرقت افسانه دیگران و به نام خود خواندن آن افسانه‌ها متهم می‌کند (همان: ۱۴). از توصیفات نویسنده شاید بتوان نتیجه گرفت که مواردی مانند سرقت ادبی، فضل‌فروشی، برتری افسانه‌سرایی بر شعرگویی و کسب سایر علوم رواج داشته است. نگارندگان بر این نظر هستند که فضایی که احمدآبادی وصف می‌کند، از نظر فضای نقد، تضارب آرای ادبی، داور اهل فن و نیز پی‌ریزی طرح داستان تأمل‌برانگیز است.

احمدآبادی در مقدمه سه سبب عمده برای تصنیف افسانه‌اش بیان می‌کند: میل فطری خود به قصه، مجالست با دلبر ازدست‌داده‌اش و تشویق او و خواهش دوستان سخن‌شناس (همان: ۱۶). البته محجوب خرج‌های گزاره‌ها برای تدوین کتب افسانه در دربار پادشاهان، خاصه پادشاهان هند را سبب خودنمایی مؤلف بوستان خیال در قهوه‌خانه و گشایش باب گفت‌وگو با اهل این فن می‌داند تا بلکه ازین راه چیزی حاصل کند (محجوب، ۱۳۹۳: ۶۳۶).

محجوب درباره اعتقاد مذهبی احمدآبادی بر این نظر است که او براساس آنچه از زبان یکی از قهرمانان خود بیان می‌کند، به نظر می‌رسد شیعه دوازده امامی باشد: «مہتر گفت: بعد از اقرار به وحدانیت الهی و نبوت رسالت‌پناهی و دوستی اهل بیت و اصحاب آن حضرت (خلفای راشدین) در مقدمه امامت امام اول حضرت علی بن ابی‌طالب را باید دانست و امام دوم حسن و امام سوم حسین... و دوازدهم امام محمد بن الحسن المهدی المنتظر را باید دانست» (محجوب، ۱۳۹۳: ۶۴۰). گفتنی است احمدآبادی در مقدمه‌اش اشاره‌ای به اعتقادات مذهبی خود نکرده است و چنین برداشتی براساس اعتقاد یکی از شخصیت‌های

داستانی اوست. او در جای دیگر از داستان عباراتی دارد که می‌تواند نظر محجوب را تأیید کند: «غیر از ذات آن حضرت و آل پاک او که عبارت از ائمه اثناعشر باشند، کسی تمام آن علم را نداشت... چنانکه «أَنَا مَدِيْنَةُ الْعِلْمِ وَعَلِيٌّ بَابُهَا» اشاره به آن علم الهی است» (جعفری حسینی، قرن ۱۲: ۲۰۴). البته نباید از نظر دور داشت که در شبه‌قاره تعصبی در میان شاعران وجود نداشت و اغلب شاعران (و نویسندگان) اهل سنت نیز به ستایش اهل بیت پرداخته‌اند (به‌نقل از مرادقلی و اختیاری، ۱۴۰۰: ۲۵۵)؛ اما آنچه مسلم است وقتی در بوستان خیال احمدآبادی از شیعه می‌گوید، مرادش شیعه اسماعیلی است. او از خلفای راشدین با احترام یاد می‌کند و خدا را به آن‌ها قسم می‌دهد:

الهی به جاه و جلال پیغمبر
که ما را شفیع است در روز محشر
به صدیق اکبر، به فاروق اعظم
به آن جامع مصحفان شاه صفدر...
(جعفری حسینی، ۱۲۰۳: ۷)

احمدآبادی در مقدمه به شکل‌گیری نهضت اسماعیلیه اشاره دارد و داستانی بسیار طولانی برپایه این اعتقاد و نهضت تاریخی می‌نویسد که به اعتقاد او یک مبارزه دینی علیه کفار است «که در نیتم بود کافرکشی» (جعفری حسینی، ۱۲۰۳: ۸)؛ قبل از اینکه یک افسانه تخیلی یا عاشقانه باشد!

۴-۲- بوستان خیال، اسماعیلیه و خلفای فاطمی

منزوی می‌نویسد: «خود (احمدآبادی) گوید این داستان‌ها آمیخته با تاریخ و حقیقت است... و تاریخ خلیفه‌گان فاطمی مصر را در نظر داشته است» (منزوی، ۱۳۶۵: ۱۰۵۳). باید توجه داشت که قبل از احمدآبادی در بسیاری از داستان‌ها مانند داراب‌نامه و ابومسلم‌نامه طرسوسی و قصه حمزه و خاوران‌نامه این شیوه افسانه‌سرایی متداول بوده است. نکته مهم این است که هدف نویسنده بیان حوادث تاریخی نیست؛ بلکه این نام‌ها دستاویزی است برای داستان‌سرا تا حوادث خارق‌العاده و افسانه‌ای را به آن‌ها نسبت دهد.

در تاریخ اسلام و ایران و همچنین در کتب ملل و نحل، ما مکرراً درباره اسماعیلیه و خلفای فاطمی خوانده‌ایم. «اسماعیلیان پس از امام جعفر صادق علیه‌السلام فرزند ارشد او اسماعیل را امام می‌دانند و براین عقیده‌اند که حضرت او را به جانشینی خود برگزید؛ ولی دیگران براین نظر هستند که چون اسماعیل شراب سکر خورد، حضرت او را از فرزندی خود طرد و فرزند دیگر را جانشین ساخت. اسماعیلیان قائل به نص امامت اسماعیل بن جعفر هستند» (ناصری طاهری، ۱۳۸۷: ۴۸). فرقه اسماعیلیه تا ظهور عبدالله بن میمون القداح در حدود سال ۲۶۰ ه.ق یکی از فرقه‌های عادی شیعه بود؛ ولی پس از او تحولی در این مذهب پیدا شد که موجب پدیدآمدن خلافت فاطمیان در مصر و ظهور قدرت و تشکیلات اسماعیلیه شد. خلافت فاطمیان در مصر با خلافت عباسیان رقابت می‌کرد. اسماعیلیان مصر هشتاد سال پس از انشعاب بزرگی که بعد از مرگ هشتمین خلیفه رخ داد، به حیات سیاسی خود ادامه دادند و با انقراض دولت‌شان به دست صلاح‌الدین ایوبی به نقاط دیگر از جمله یمن و سپس هند مهاجرت کردند (همان: ۵۲).

احمدآبادی در مقدمه، ابتدا از آبا و اجداد فاطمیان سخن به میان می‌آورد. براساس گزارش‌های او عبیدالله مهدی که پس از رسیدن به قدرت خود را خلیفه و امام می‌خواند، بنیانگذار خلافت فاطمی در شمال آفریقا، ابوالقاسم خلیفه دوم، ابوطاهر اسماعیل المنصور بالله خلیفه سوم و معزالدین جانشین المنصور بالله است که در دوران حکومت وی قاهره که فسطاط نام داشت، فتح شد (۹۶۹ م) و سلسله فاطمی به اوج قدرت رسید. فروزانفر عبیدالله مهدی را بنا بر عقیده اسماعیلیه سومین فرزند محمد بن اسماعیل بن جعفر صادق و بنیانگذار خلافت فاطمی در آفریقا به سال ۲۹۶ ه.ق می‌داند (فروزانفر، ۱۳۸۶: ۳۱۴). مؤلف داستان تولد محمد مهدی را سال ۲۵۹ ه.ق می‌داند که با گزارش تاریخی مطابقت دارد: «واضح باد که توگد محمد مهدی در سنه ۲۵۹ ه.ق، دو صد و پنجاه و نه هجری افتاد» (جعفری حسینی، ۱۲۰۳: ۳۰). دلاوری‌ها و عشق‌ورزی‌های معزالدین

محور اصلی داستان است و نویسنده در مدح و ستایش او هیچ فروگذار نکرده است؛ به طوری که کارهای خارق‌العاده‌ای را به او نسبت می‌دهد و به نوعی الوهیتی برای او قایل است که با داده‌های تاریخی کم و بیش مطابقت دارد؛ اگرچه نویسنده معتقد است که آن‌ها دعوی پادشاهی داشتند نه امامت و این تهمت را شایعۀ دشمنان، یعنی بنی‌عباس علیه فاطمیان می‌داند (محبوب، ۱۳۹۳: ۶۴۱). گفتنی است براساس گزارش‌های تاریخی، معزالدین از سوی اهالی این مذهب بسیار مدح می‌شده است. برای نمونه ابن هانی اندلسی (متوفی ۳۶۳ ه.ق) قصیده‌ای در مدح معزالدین‌الله سروده است که:

«ماشئت لا ماشاءت الاقـدار فأحکم فأنت الواحد القهار
و كأنما أنت النبی محمد و كأنما أنصارک لأبصار

آنچه تو بخواهی انجام می‌شود، نه آنچه که سرنوشت‌ها بخواهند. تو حکم کن که یگانه و زورمند تو هستی، گویی که تو محمد پیغمبر هستی و گویی یاران تو همان یاران محمد هستند» (محقق، ۱۳۹۱: ۱۷).

هالیستر می‌گوید، معزالدین از بسیاری جهات برجسته بود؛ به طوری که حتی مخالفان فاطمیان نیز شایستگی او را تصدیق داشتند. او را حکیم قابل، دلیر، آزادی‌خواه، بخشنده، نیکوکار، پرهیزکار و عالم در فلسفه و علوم توصیف نموده‌اند (هالیستر، ۱۳۷۳: ۲۵۵).

احمدآبادی در ادامه مقدمه، گزارشی از شجره‌نامه فاطمیان می‌دهد که در مقایسه با روایات تاریخی چندین تفاوت دارد؛ مثلاً او می‌گوید: «محمدبن اسمعیل را ابو جعفر منصور دوانقی به زهر شهید کرد» (جعفری حسینی، ۱۳۰۳: ۱۸-۱۷)؛ در حالی که در هیچ منبع تاریخی گزارشی از کشته شدن محمدبن اسمعیل با زهر به دست منصور دوانقی دیده نشده است. براساس روایت‌های تاریخی، دوانقی امام صادق(ع) را با زهر به شهادت رسانده و محمدبن اسمعیل به روایتی در خوزستان در میان مریدانش وفات یافته است. دفتری پژوهشگر تاریخ اسماعیلیان نیز بر این نظر است که محمدبن اسمعیل بخش آخر زندگی خود را در خوزستان، جنوب غربی ایران گذرانیده، تاریخ دقیق وفات محمد نامعلوم است؛ اما قریب به یقین، وی در دورۀ خلافت هارون‌الرشید خلیفه معروف عباسی (۱۷۰ ه.ق) و شاید اندکی پس از سال ۱۷۹ ه.ق درگذشته است (دفتری، ۱۳۹۷: ۱۲۲) یا این مورد که خیال پس از محمدبن اسمعیل نام پسرش احمد را می‌آورد که وصی اوست؛ اما هالیستر و دفتری نام عبدالله را ثبت کرده‌اند که فرزند ارشد محمد است و لقب او را الرضی دانسته‌اند؛ در حالی که خیال این لقب را به عبدالله پدر مهدی یا عبیدالله داده است. (دفتری، ۱۳۹۷: ۱۲۷). مقاله‌ای با عنوان «نقد و بررسی روایتی از فاطمیان مصر و اسماعیلیه براساس داستان بوستان خیال (با اتکا به منابع تاریخی)» چاپ شده در نشریه تاریخ ادبیات دانشگاه شهید بهشتی، به قلم نگارندگان، به این موضوع به طور مفصل پرداخته است.

۴-۳- ساختار داستان

در این داستان حوادث تاریخی و نام‌های واقعی دستاویزی است برای خیال‌پردازی داستان‌سرا، به طوری که با شاخ و برگ‌گی که نویسنده در خلال داستان به حوادث تاریخی می‌دهد، آن‌ها کم‌کم رنگ تاریخی خود را از دست داده، با خیال‌پردازی بیش‌ازحد نویسنده به داستانی تخیلی و پر‌یوار تبدیل می‌شود. منزوی نیز بر این نظر است که بوستان خیال از داستان‌های جن و پری و آمیخته با تاریخ و حقیقت است به نثر آمیخته به نظم و داستان حمزه الهام‌بخش آن بوده است (منزوی، ۱۳۶۵: ۱۰۵۳). در روند داستان قهرمان‌های واقعی دست به کارهای غیرطبیعی می‌زنند و حوادث موهوم می‌آفرینند، سپس جای خود را به قهرمان‌های خیالی می‌دهند. قالب داستان در طبقه‌بندی داستان‌های عامیانه فارسی تخیلی و پر‌یوار است که به‌رغم اینکه براساس حوادث تاریخی آغاز می‌شود، جنبه تخیلی آن بسیار قوی است؛ به طوری که طلسم و جادو از مقوله‌های اساسی داستان است. پیرنگ ضعیف، یعنی سست بودن شبکه استدلالی حوادث در این قصه و روابط علت و معلولی آن به دلیل حوادث خارق‌العاده و خلق‌الساعه سبب شده است تا نظمی معقول و منطقی بر آن حاکم نباشد. مطلق‌گرایی به این مفهوم که قهرمانان

قصه یا خوبند یا بد، دیگر ویژگی بارز حاکم بر این داستان است. معزالدين قهرمان اصلی داستان همواره در پناه خداوند است، حتی هنگامی که در خوردن شراب و شهوت‌رانی زیاده‌روی می‌کند! آسیب‌ناپذیر است، نیروی ماورایی دارد و در نگاه مطلق‌گرای نویسنده او نیاز به پرورش شخصیت ندارد؛ زیرا از غیب حمایت می‌شود و رفتار و منش او همواره نیک است و این بیانگر ویژگی ایستایی قصه‌های تخیلی است.

در این داستان زمان و مکان فرضی و تصویری هستند و سرنوشت‌ها متفاوت، اما محتومند و می‌توان گفت قهرمان حقیقی قصه سرنوشت و تقدیر است. استقلال‌یافتگی حوادث یا ساختار اپیزودیک در این داستان برجسته است. میرعابدینی روش و اسلوب آوردن داستان در داستان را اسلوبی هندی می‌داند (میرعابدینی، ۱۳۹۲: ۲۳).

نویسنده با استفاده از منابع قدیمی چون عناصر داستانی شاهنامه و شخصیت‌های افسانه‌ای کهن به داستان، مضمونی کهنه داده و اعتباری حماسی برای آن قائل شده است. او نام یکی از طلسم‌ها را جمشید می‌گذارد، به همین سبب به داستان جمشید و دختران او اشاره می‌کند: «از زمان جمشید کیانی آدمیان با دیوان اختلاط داشتند» (محبوب، ۱۳۹۳: ۶۷۱). «چون جمشید بعد ترتیب طلسم به دنیا برفت، از دست ضحاک آواره شد و آخر از دست آن ظالم به قتل رسید و ضحاک بر ملک او مسلط شد و دو دختر جمشید یکی شهرناز و یکی ارنواز به دست ضحاک افتادند» (همان: ۶۷۱). گاهی مؤلف فراموش می‌کند که از حوادث قرن سوم و چهارم سخن می‌گوید. او در مقابل سلاح‌هایی چون گرز و شمشیر و نیزه، شلیک توپ و تفنگ را به‌کار می‌برد: «به توپ و تفنگ دمار از روزگار ایشان برمی‌آوردند» (جعفری‌حسینی، قرن ۱۲: ۲۴۹).

حضور زنان عاشق در داستان‌های صفویه پُررنگ است؛ در این داستان نیز چنین است. زنان با نقش‌های مثبت و منفی بخش بی‌شماری از شخصیت‌های اصلی و فرعی این داستان را در قالب جن و انس تشکیل می‌دهند. دایگان و ندیمان آگاه و خردمند راه‌گشای قهرمانانند. مؤلف «هر قهرمانی را زنان و معشوقه‌های متعدد می‌دهد... دشمنان و شخصیت‌های مخالف قهرمان داستان را با نسبت‌دادن کارهای زشت و نامتعارف و صحنه‌های قبیح شهوت‌رانی در نظر خواننده زشت جلوه می‌دهد» (محبوب، ۱۳۹۳: ۶۷۴). در این داستان، مانند اغلب افسانه‌های عامیانه، دعا و نفرین، خوش‌یمنی و بدیمنی، خوش‌قدمی و بدقدمی، تأثیر ستارگان و افلاک، رعایت نان و نمک، ذکر آداب و رسوم و مسائلی که محور مؤثر فرهنگ عامه در همه دنیاست، پُرسامد است و داستان مانند داستان‌های نظیر خود عاقبتی خوش دارد و قهرمانان داستان به مراد خویش می‌رسند. نویسنده برای اثرگذاری بیشتر بر مخاطب، گاهی داستان را ترک می‌کند و پاره‌ای از اطلاعات نجومی، علمی، تاریخی و جغرافیایی را (از قول قهرمان داستان) با داستان درمی‌آمیزد. شاید او با این کار قصد دارد داستان را از بیهودگی و خیالی‌بودن محض خارج کند! (جعفری‌حسینی، قرن ۱۲: ۱۶۱).

۴-۴- سبک‌شناسی بوستان خیال

نثر داستان بوستان خیال، نثر قرن دوازدهم با ویژگی‌های نثر دوره صفوی و ادامه آن است. بهار بر این نظر است که: «نثرهای ساده این عصر مانند اسکندرنامه، رموز حمزه و طوطی‌نامه که در هند تألیف شده است، برای لذت‌بردن، بهتر از کتب فاضلانه و تواریخ این دوره بوده است» (بهار، ۱۳۷۶: ۱۱۷۳). نثر احمدآبادی در این متن نثری یک‌دست نیست. وجود «ب» بر سر فعل ماضی: برفت (۴۸۸)، بشنید (۳۱۱)، بشکست (۴۳۲)؛ «ی» استمرار در پایان ماضی استمراری: هر قدر آمدی میل به زمین رفتی (۴۴۲) و آوردن ضمیر «او» برای غیرذوی‌الروح: مردی... در میان او (کشتی) نشسته (۲۵۴)، چاردرور او (باغ) حجره‌ها بود (۴۱۹) (جعفری‌حسینی، قرن ۱۲) یادآور سبک خراسانی و متون نثر قرن چهار و پنج است.

در ابتدای مقدمه و مجلدها تا اندازه‌ای متکلف می‌نویسد و عمدتاً شامل آیات قرآن، احادیث، حمد خداوند و نعت رسول و آل اوست: تبارک الذی جعل فی السماء بروجاً... و یا «از نهنخانه حجاب کنت کنزاً مخفیاً...» (جعفری‌حسینی، ۱۲۰۳: ۷). سبک این مقدمه‌ها نثر فنی قرن شش و هفت را تداعی می‌کند و کمی کلام مقید و پیچیده می‌شود. با این همه، به‌جز مقدمه

جلدها که کمی فنی و مزین است، متن ساده و نسبتاً روان است. در مجموع، پیروی نحوی و زبانی از سبک دوره صفوی در این متن مشهود است؛ مثلاً استفاده از افعال وصفی با حذف شناسه‌های نقلی و بعید با قرینه و بی‌قرینه مانند: «در اکثر محاربات صاحبقران نیز در رکاب پدر عالی‌مقدار خود بوده، داد محاربات داده» (جعفری حسینی، قرن ۱۲: ۵۴۱) و استفاده از لغات عربی، ترکی و مغولی پُربسامد است که در ادامه به آن پرداخته‌ایم. تمامی شواهدی که در ادامه برای تبیین یافته‌های سبکی آورده شده، از نسخه خطی مجلس شورای اسلامی است.

ویژگی برجسته زبانی این داستان، کاربرد واژه‌ها و اصطلاحات هندی و اردوی غیرمتداول در فارسی مانند: چوکی (۳۳۲)، بادله (۴۲۱)، کلال (۳۲۲)، کپله (۳۴۲)؛ واژه‌های مشترک در زبان فارسی، هندی و اردو که در زبان فارسی رایج هستند؛ مانند: چتر (۴۴۳)، کافور (۴۴۹)، جنگل (۳۲۵) و واژه‌های فارسی که با تغییر، گسترش یا کاهش معنایی، دیگر در زبان فارسی رسمی رواج ندارند؛ اما ممکن است در زبان‌های محلی ایران دیده شوند؛ مانند: نیمه (۳۶۹)، بغل‌گیری (۳۲۲)، حویلی (۴۶۷) و تیار (۳۲۵) است.

واژه‌ها و اصطلاحات عربی مانند: اطفاء، نایره، فساد، مضایقه (۲۵۷)، لیت‌ولعل (۲۶۲)، من‌وعن (۱۵۷)، معه (۲۸۹)، لاکلام (۳۱۲)؛ ترکی و مغولی مانند: قابو (۳۳۲)، یساولان (۲۵۶)، ایلچی (۲۵۶)، چنداول و هراول (۴۰۷) در متن فراوان به چشم می‌خورد. در خلال داستان گاهی نویسنده به آیین‌های هندیان اشاره دارد؛ مانند: دشنام دادن داماد از طرف خانواده عروس در شب عروسی (۴۶) و شیوه تصدق‌شدن (قریان‌صدقه‌رفتن، بلاگردان‌شدن) زنان هندی (۲۳۱). گفتنی است آداب و رسوم و سنن فرهنگی گونه‌های رفتاری بازمانده از نسل‌های پیشین یک ملت است که وظیفه انتقال نوع اندیشه، جهان‌بینی، اخلاق فردی و اجتماعی و شیوه رفتار در موقعیت‌های مختلف پیشینیان به آیندگان را برعهده دارد که در خلال داستان‌ها و اشعار منتقل شده، دستاویز خلق معانی جدید در آثار هنری می‌شوند (رحیمی و همکاران، ۱۴۰۱: ۱۲۹).

در زبان ادبی اثر، تشبیه، استعاره و کنایه تقریباً بسامد بالایی دارند. تشبیه بیشتر به صورت اضافه تشبیهی آورده شده است: نائره فساد (۴۶)، تیر دعا، هدف اجابت (۲۷۲)، شهرستان وجود، بیابان عدم (۱۴۸)، و تشبیه مفصل مانند: «چون مرغ اسرار زرین آفتاب در آشیان مغرب رفت و نسر طایر در مزرع فلک به دانه چیدن مشغول گردید» (۵۸)؛ استعاره بیشتر به صورت استعاره مکنیه و آرایه تشخیص به کار رفته است: چنگ اجل (۱۸)، گوش گردون (۱۸۸)، از زبان آن تیغ پیام اجل شنید (۱۹۰)؛ کاربرد ترکیبات کنایی نیز در متن چشمگیر است: انگشت در خانه (لانه) زنبور کردن (۳۲۴)، بابایی فروختن (۳۱۱)، حاضرپاشنه و حاضریراق (۷۶)، شرح کشف خواندن (۱۲۹)، غربیله کردن (۵۴۷)، فتیله‌موی (۱۸)، کته هر خایه (۸۰۶)؛ آرایه سجع بسیار به چشم می‌خورد: ای گیدی دنی و ای بدمست باده کبر و منی (۲۹۴)، ای ملکه آفاق و ای به خوبی در عالم طاق (۳۱۳)؛ متن مملو از آیات قرآن، احادیث، اشعار فارسی سروده مؤلف و سایر شاعران و اشعار عربی است که گاهی آن‌ها جزئی از اجزای جمله هستند یا در مواردی به صورت مترادف با جملات آورده شده‌اند. با توجه به اینکه مواردی چون توصیف بزم‌ها و رزم‌ها، درازگویی در مدح قهرمانان، القاب و عناوین پی‌درپی، فراوانی لعن و نفرین، آرایه‌های ادبی، آوردن اشعار و آیات و احادیث سبب اطناب متن هستند، محجوب دلیل عمده اطناب داستان را استفاده احمدآبادی از فن «گذشته‌نمایی یا flash back» می‌داند: «اینجاست که یکی از فوت و فن‌های داستان‌سرایی، که شاید نخست‌بار به وسیله این نویسنده به کار گرفته شده باشد، به داد وی می‌رسد. این «حیله» را در اصطلاح سینماگری flash back گویند و توضیح آن در یک جمله این است که داستان‌سرا در ضمن شرح واقعه به عقب بازمی‌گردد و داستانی را از گذشته‌های دور یا نزدیک آغاز می‌کند و جریان آن را ادامه می‌دهد تا به وضع حاضر و صحنه‌های موجود پیوند یابد» (محجوب، ۱۳۹۳: ۶۲۸).

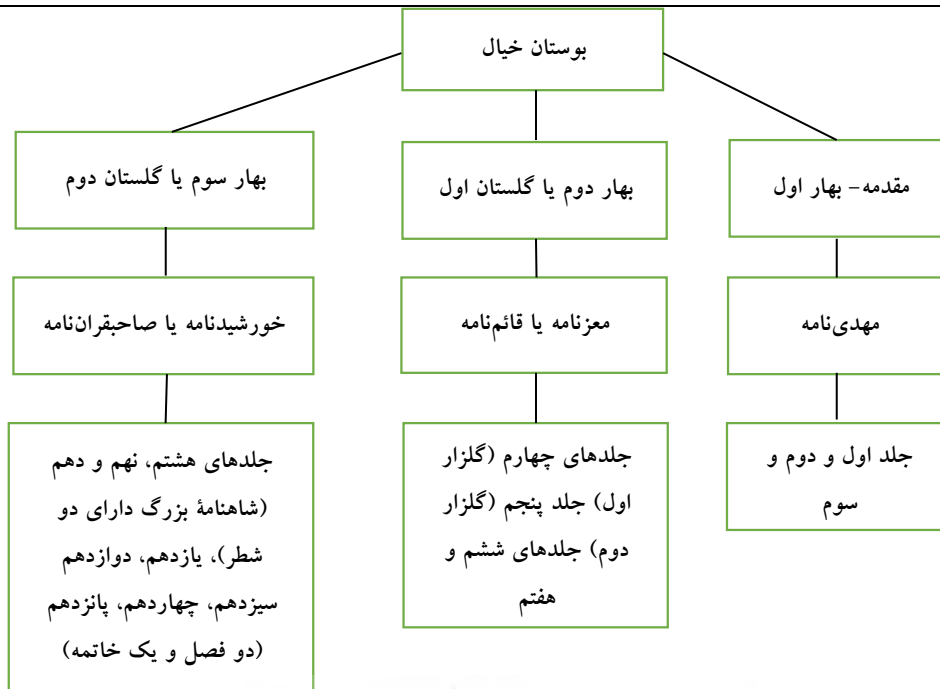
۴-۵- بوستان خیال و استفاده از دیگر منابع نظم و نثر

منابعی که نویسنده در متن از آن‌ها استفاده کرده است دو دسته‌اند: ۱- منابعی که مؤلف نام اثر یا نویسنده آن‌ها را به‌طور مستقیم آورده، بیت یا عبارتی از آن‌ها نقل کرده است؛ سعدی، حافظ، فردوسی، جامی، صائب تبریزی، کلیم کاشانی، ظهوری، نظامی، میرافضل ثابت، نظیری، جامی از جمله شاعرانی هستند که بیت یا ابیاتی از آن‌ها عیناً با ذکر نام آن‌ها نقل شده است. احمدآبادی از کتاب‌هایی چون: دبستان‌المذاهب، عجایب‌البلدان، عجایب‌المخلوقات، تحفة‌العجایب، روضة‌الصفاء و حبیب‌السیر، سبحة‌الابرار نیز نام برده، خواننده را به آن‌ها ارجاع داده است. ۲- منابعی که نویسنده به‌طور مستقیم از آن‌ها (کتاب یا نام صاحب اثر) نامی نبرده؛ اما ابیات، عبارات و روایت‌هایی از آن‌ها نقل کرده است. گفتنی است طاهری اوروند و همکارانش در پژوهشی به تحلیل موضوعی و چگونگی به‌کارگیری اشعار در خلال متن داستان براساس کتاب بوستان خیال با تصحیح و مقدمه سید کمال حاج سیدجوادی که تنها خلاصه‌ای از شش جلد این داستان بلند است، پرداخته و نتیجه گرفته‌اند موضوعات عاشقانه، اندرزی، اجتماعی، انتقادی، حماسی، دعایی، اعتقادی، و مدحی به‌ترتیب بیشترین بسامد را در این داستان دارند و در مورد نحوه به‌کارگیری و کارکرد ابیات در متن داستان بیان می‌کنند که داستان‌پرداز اشعار را با توجه به تأیید، تأکید، تکمیل و توصیف داستان در متن گنجانده است (طاهری اوروند و همکاران، ۱۳۹۹: ۲۴۸).

احمدآبادی نیز درباره مؤلف برخی از کتاب‌ها مرتکب اشتباه شده است؛ مثلاً مستوفی را صاحب کتاب «مرآت‌الجنان» می‌داند؛ حال آنکه چنین نیست، محجوب این کتاب را از ابو محمد عبدالله عقیف‌الدین می‌داند (محجوب، ۱۳۹۳: ۶۴۳). به هر روی این متن در دوره‌ای که نثر از سستی برخوردار بوده، ارزشمند و تحسین‌برانگیز است.

۴-۶- ویژگی‌های ظاهری داستان از نظر تعداد صفحات و مجلدها

این داستان بلند در سال ۱۱۵۵ ه.ق (۱۷۴۲ م) در جهان‌آباد آغاز شد و آخرین جلد آن در سال ۱۱۶۹ ه.ق (۱۷۵۵ م) در ماه ذی‌الحجه پایان یافت؛ سال‌هایی که دوران حکومت محمدشاه و جانشینان او بوده است. تقسیم‌بندی این کتاب بسیار پیچیده و نام‌کل کتاب «بوستان خیال» است. تعداد برگ‌های داستان در نسخه بادلیان بدون در نظر گرفتن دو جلدی که ناقص است، ۳۱۶۸ برگ (۶۳۳۶ صفحه) و جلد یازدهم که در نسخه دیوان هند وجود دارد، ۲۰۵ برگ (۴۱۰ صفحه) شانزده سطری است (محجوب، ۱۳۹۳: ۶۲۳). یادآوری می‌شود بخشی از جلد چهاردهم که در کتابخانه مرعشی یافت شد نیز ۳۰۶ برگ (۶۱۲ صفحه) ۲۳ سطری دارد که در مجموع تعداد صفحات کتاب بالغ بر ۷۳۵۸ صفحه می‌شود. نکته مهم این است که در قسمت‌های مختلف، قهرمان اصلی تغییر می‌کند؛ به‌همین دلیل مؤلف سه عنوان فرعی برای آن در نظر می‌گیرد: مهدی‌نامه، معزنامه یا قائم‌نامه و خورشیدنامه (صاحبقران‌نامه). باید توجه داشت در عین حال که حوادث بوستان خیال به یکدیگر پیوسته و یک داستان را پدید آورده است، هر جلد آن داستانی جداگانه دارد. شاید به‌همین دلیل است که در بسیاری از کتابخانه‌های جهان یکی دو جلد از این افسانه بلند نگهداری می‌شود. درباره تعداد مجلدات این کتاب دو نظر وجود دارد: صبا در تذکره روز روشن تعداد مجلدات آن را هفده مجلد می‌داند (صبا، ۱۳۴۳: ۲۵۰) و هرمان اته و به‌تبع آن محجوب، این تعداد را ۱۵ مجلد ذکر کرده‌اند (محجوب، ۱۳۹۳: ۶۲۰). منزوی نیز تعداد جلد‌های آن را ۱۵ مجلد گفته است (منزوی، ۱۳۶۵: ۱۰۵۳). هرمان اته، تدوین‌کننده فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه دیوان هند در لندن (این‌دیا آفیس) و فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه بادلیان انگلیس، تقسیمات کتاب را در تاریخ ادبیات ایران شرح داده است؛ بنابراین اساس تقسیم‌بندی کلی کتاب را بر توضیحات هرمان اته می‌گذاریم و برای فهم بهتر این تقسیم‌بندی، از فلوچارت یا روندنا کمک می‌گیریم.

بوستان خیال شامل مقدمه و سه بهار است. مقدمه: در این بخش مؤلف زندگی خود را شرح می‌دهد و سبب تألیف داستان را بیان می‌کند. بهار اول: دو جلد است و به مهدی‌نامه موسوم است. این بهار سرگذشت سلطان ابوالقاسم محمد مهدی و سایر اسلاف سلطان معزالدین است. بهار دوم یا گلستان اول: متضمن چهار جلد است که به معزنامه یا قائم‌نامه موسوم است و اختصاص به شاهزاده معزالدین دارد. بهار سوم یا گلستان دوم: این بهار هشت جلد دارد با نام خورشیدنامه که اختصاص به فرزندان و نوه‌های معزالدین دارد.

۵- نتیجه

در این پژوهش به استناد سخن بزرگان ادبیات فارسی و اطلاع از نسخ خطی و مشاهده برخی از آن‌ها دانستیم که بوستان خیال اثر میر محمد تقی جعفری حسینی احمدآبادی تألیف سال ۱۱۶۹-۱۱۵۵ ه.ق، یکی از بلندترین متون داستانی ادبیات عامیانه فارسی است که در سرزمین هند نوشته شده است. داستانی آمیخته از حقیقت و افسانه، نیمه‌تاریخی و تخیلی که تاکنون تصحیح و چاپ نشده است. بنای این افسانه بر تاریخ خلفای فاطمی مصر و شیعه اسماعیلی است و براساس حوادث تاریخی و قهرمانان واقعی آغاز می‌شود. نسبت دادن کارهای غیرطبیعی و حوادث موهوم به قهرمان‌های واقعی برای مقدس جلوه‌دادن این قهرمانان، نشان از تمایل و تعصب نویسنده به این فرقه و نفوذ این عقاید و افکار در جامعه او دارد. یافته‌های مقاله بیانگر صحت برخی از روایت‌های داستان درباره خلفای فاطمی براساس منابع تاریخی است؛ اما در مواردی تفاوت‌هایی با گزارش‌های تاریخی نیز مشاهده می‌شود. مقدمه نویسنده بر داستان تا حدودی فضای ادبی این دوره در هند را ترسیم می‌کند. در حوزه ساختار داستان بن‌مایه‌های شگفت‌انگیز طلسم، جادو و جن و پری با تکرار شون‌دگی بسیار، فضای داستان را بسیار خیال‌انگیز کرده است و بن‌مایه‌های دینی در حرکت رو به جلوی داستان نقش دارد. این افسانه بلند مملو از ترکیبات و واژه‌هایی است که خارج از محیط ایران وارد زبان فارسی شده‌اند و به نوعی به غنی‌سازی این زبان کمک کرده‌اند. بسامد بالای کاربرد واژه‌ها و اصطلاحات اردو و هندی، اشاره به رسم و آیین‌های هندی در این داستان می‌تواند محکی برای تعیین میزان تأثیر و تأثر این دو فرهنگ از یکدیگر در این دوره تاریخی باشد. متن مملو از ابیات شاعران بزرگ ادب فارسی و گاهی ابیات عربی است که بیانگر شناخت ادبی نویسنده از ادبیات گذشته ایران و تعلق خاطر به آن است. در مجموع این متن

داستانی می‌تواند برای اندیشمندان حوزه فرهنگ و ادبیات داستانی، دایرةالمعارفی وسیع از بن‌مایه‌های داستانی، زبانی و رفتارهای اجتماعی، دینی، فرهنگی جامعه هند در قرن دوازده و نفوذ زبان و فرهنگ فارسی در این جامعه باشد، تا از یک سو زمینه‌ای برای تحقیق و تحلیل پژوهشگران حوزه داستان و افسانه شود و از سوی دیگر تأکید شود که در زمان انحطاط نثر فارسی نوشتن چنین داستان و متنی در احمدآباد گجرات در قلب هندوستان مایهٔ اعجاب و نشان عظمت نفوذ و محبوبیت زبان فارسی در شبه‌قاره هند بوده است.

۶- منابع

- اته، هرمان. (۲۵۳۶). **تاریخ ادبیات فارسی**، ترجمه با حواشی دکتر رضازاده شفق، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- بهار، محمدتقی. (۱۳۷۶). **سبک‌شناسی**، جلد ۳، تهران: انتشارات مجید.
- جعفری حسینی احمدآبادی، میرمحمدتقی. (۱۱۸۵). **بوستان خیال**، نسخهٔ خطی، کتابخانهٔ بادلیان انگلیس، شمارهٔ Or. corps. D.9-23
- جعفری حسینی احمدآبادی، میرمحمدتقی. (۱۲۰۳). **بوستان خیال**، نسخهٔ خطی، دانشگاه تهران، شمارهٔ ۳۸۶۵/۱-ف.
- جعفری حسینی احمدآبادی، میرمحمدتقی. (۱۳۹۲). **بوستان خیال**، تصحیح و مقدمهٔ سید کمال حاج‌سیدجوادی، تهران: پژوهشکده هنر.
- جعفری حسینی احمدآبادی، میرمحمدتقی. (قرن ۱۲). **بوستان خیال**، معرنامه، نسخهٔ خطی، مجلس شورای اسلامی. شمارهٔ ۳۹۷۴
- دانشنامهٔ جهان اسلام**، بنیاد دایرةالمعارف اسلامی، ج ۱.
- دفتری، فرهاد. (۱۳۹۷). **تاریخ و سنت‌های اسماعیلیه**، ترجمه فریدون بدره‌ای، تهران: فرزانه.
- رحیمی، شیدا؛ یوسفی، هادی؛ مرادی، ایوب. (۱۴۰۱). بازتاب آداب و سنن فرهنگی در غزلیات آزاد بلگرادی، **مطالعات شبه‌قاره**، ۱۴(۴۲): ۱۴۶-۱۲۱.
- صبا، محمد مظفر. (۱۳۴۳). **تذکرهٔ روز روشن**، تهران: چاپ رکن‌زاده، آدمیت.
- صفا، ذبیح‌الله. (۱۳۷۲). **تاریخ ادبیات در ایران**، جلد ۵، تهران: فردوس.
- طاهری اوروند، صفی‌اله؛ نیازی، شهرزاد؛ خراسانی، محبوبه. (۱۳۹۹). موضوع و کارکرد اشعار پراکنده در داستان‌های عامهٔ فارسی؛ مطالعهٔ موردی: داستان بوستان خیال، **دوماهنامهٔ فرهنگ و ادبیات عامه**، ۸(۳۵): ۲۵۰-۲۲۵.
- فروزانفر، بدیع‌الزمان. (۱۳۸۶). **تقریرات استاد بدیع‌الزمان فروزانفر**، حواشی و فهرس از سید محمد دبیرسیاقی، تهران: خجسته.
- محبوب، جعفر. (۱۳۹۳). **ادبیات عامیانهٔ ایران**، تهران: چشمه.
- محقق، مهدی. (۱۳۹۱). **اسماعیلیه**، تهران: اساطیر.
- مرادقلی، سهیلا، اختیاری، زهرا. (۱۴۰۰). بازتاب فرهنگ و اندیشه‌های ایرانی در دیوان بینش کشمیری، **فصلنامهٔ مطالعات شبه‌قاره**، ۱۳(۴۱): ۲۶۶-۲۵۱.
- منزوی، احمد. (۱۳۶۵). **فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان**، مجلد ششم، داستان‌ها، اسلام‌آباد: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.
- میرعابدینی، حسن. (۱۳۹۲). **تاریخ ادبیات داستانی ایران**، چاپ اول، تهران: سخن.
- ناصری طاهری، عبدالله. (۱۳۸۷). **نقش اسماعیلیان در جنگ‌های صلیبی**، تهران: ققنوس.
- هالیستر، جان‌نورمن. (۱۳۷۳). **تشیع در هند**، ترجمه آرمیدخت مشایخ فریدنی، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- هدایت، صادق. (۱۳۹۵). **فرهنگ عامیانهٔ مردم ایران**، تهران: چشمه.